देवभूमि-सौरभम्
Devabhūmisaurabham
Vol 2 Issue 1 July-Dec 2024 Devabhūmisaurabham International Journal of CSU Shri Raghunath Kirti Campus Devprayag Uttarakhand India

पण्डितराजजगन्नाथमते अभिधाशक्तिः

डा. शैलेन्द्रनारायणकोटियालः
प्राध्यापकः, साहित्यविद्याशाखा
श्रीरघुनाथकीर्तिपरिसरः, देवप्रयागः
9412949976

मुख्यशब्दाः-

अभिधा, शक्तिः, सम्बन्धः, प्रतियोगी, अनुयोगी,

पत्रसारः-

काव्यशास्त्रस्येतिहासे विशिष्टं स्थानं प्राप्तवतः जगन्नाथस्य अभिधास्वरूपनिरूपणमपि विशिष्टमेव वर्तते । **शक्त्याख्योऽर्थस्य शब्दगतः, शब्दस्यार्थगतो वा सम्बन्धविशेषोऽभिधा** इति अभिधास्वरूपं निरूप्य वैयाकरणानां, मीमांसकानां नैयायिकानां च अभिधाविषयकमतानि प्रस्तुतवान् । अप्पय्यदीक्षितप्रतिपादितं **शक्त्या प्रतिपादकत्वमभिधा** इत्येतन्निरस्तुं तत्र उपपत्तिविरोधं दर्शितवान्-

अभिधालक्षणोक्तं प्रतिपादकत्वं नाम प्रतिपत्तेः (ज्ञानस्य) हेतुत्वमिति यदुच्यते तत्तु अभिधायकशब्दगतं स्यात् । प्रतिपत्तौ कारणं भवति अभिधाज्ञानम्, न तु प्रतिपादकत्वज्ञानम् । 'अस्मिन् शब्दे प्रतिपादकत्वमस्ती'त्याकारकज्ञानमात्रेण अर्थप्रतिपत्तिर्नैव जायते। अतः प्रतिपादकत्वम-भिधेत्येतन्न सङ्गच्छते । तथापि तद्यद्यङ्गीक्रियते तर्हि उभयोरप्येकत्वसिद्धेः, प्रतिपत्तौ प्रतिपादकत्वस्य कारणत्वं वाऽङ्गीकरणीयम्, अभिधाया कारणत्वं वा निराकरणीयं भवति इति।

एवं जगन्नाथेन सप्रमाणं स्वमतस्य उपादेयता प्रतिष्ठापिता ।

शोधपत्रम्

काव्यशास्त्रस्येतिहासे पण्डितराजजगन्नाथस्य स्थानं विशिष्टमस्ति । न्यायशैल्या विषयप्रतिपादनम्, पूर्वपक्षमुपस्थाप्य युक्तियुक्तं तस्य खण्डनम्, तदनन्तरं स्वमतोपस्थापनमित्येते विषयाः अत्यन्तं व्यवस्थिततया तेन निबद्धाः सन्ति रसगङ्गाधरे ।

शब्दार्थयोः वाच्यवाचकभावे वर्तमाना शब्दशक्तिरभिधा च बहुभिरालङ्कारिकैः प्रतिपादिता । तत्रापि विमतयः सन्त्येव । जगन्नाथः रसगङ्गाधरे अभिधामूलध्वनिं सोदाहरणं निरूप्य, तदनन्तरं 'घटकज्ञानं विना घटितज्ञानं न भवती'ति हेतोः अभिधामूलध्वनिसञ्ज्ञायां घटकीभूताया अभिधाया स्वरूपं निरूपयितुमुपक्रम्य वदति यत्-'अथ केयमभिधा नाम यन्मूलः प्रथमं निरूपितोऽयं ध्वनिप्रपञ्चः' इति । अभिधास्वरूपं तेन,

शक्त्याख्योऽर्थस्य शब्दगतः, शब्दस्यार्थगतो वा सम्बन्धविशेषोऽभिधा[1]

इति प्रतिपादितमस्ति । अर्थस्य शब्देन सह वर्तमानः, शब्दस्य अर्थेन सह वर्तमानो वा सम्बन्धविशेषः अर्थात् बोध्यबोधकभावरूपोऽभिधा। शक्तिरितिशब्दोऽभिधायाः पर्यायत्वेनोपयुज्यते। अत एव जगन्नाथेन **'शक्त्याख्यः'** इत्युक्तम्।

सा च कश्चन सम्बन्धविशेषः। परस्परं शब्दस्य शक्योऽर्थः, अर्थस्य च शक्तं पदमिति परस्परं शक्तिव्यवहारात् सम्बन्धस्य द्विष्टप्रायत्वाच्च, स सम्बन्धविशेषः द्विधा उच्यते-

(१) अर्थप्रतियोगिकः शब्दानुयोगिकः,

(२) शब्दप्रतियोगिकोऽर्थानुयोगिकश्चेति।

तयोर्मध्ये कतरोऽभिधापदार्थ इत्यत्र विनिगमनाविरहादुभयविधोऽपि अभिधापदार्थतयाऽभिमतो विद्वद्भिः। एवम् अर्थं शब्देन शब्दमर्थेन च सम्बध्नन् रशनाविशेषोऽभिधेति कथ्यते।

एवम् अभिधाया स्वरूपं निरूप्य जगन्नाथः केषाञ्चन शास्त्रकाराणाम् अभिधालक्षणं प्रस्तौति -

(१) सा च पदार्थान्तरमिति केचित्[2]**।**

अभिधा पदार्थान्तरम्=परिमितद्रव्यादिपदार्थेऽभ्यो भिन्ना इति, पदस्यार्थः पदार्थः, स चेश्वरेच्छारूपाद्भिन्नः बोध्य-बोधकभावरूपः, बोधकतारूपः, बोध्यतारूपः शब्दार्थयोः तादात्म्यरूपो वा इति केचित् (मीमांसकाः वैयाकरणाश्च) वदन्ति। नैयायिकैरङ्गीकृतामभिधाया ईश्वरेच्छारूपतां विरुद्ध्य एते तामभिधां बोध्य-बोधकभावरूपाम्, बोधकतारूपां, बोध्यतारूपां, शब्दार्थयोः तादात्म्यरूपां वा आमनन्ति। इदानीं मीमांसकानां वैयाकरणानाञ्च मतं किञ्चिदवलोकयामः।

मीमांसकाः-द्रव्यगुणादिसप्तपदार्थातिरिक्तः शक्तिरूपपदार्थो वर्तते। यथाऽग्नौ दाहकशक्तिस्तथा शब्देऽर्थबोधकशक्तिरस्ति। वह्नौ वर्तमाना दाहानुकूला शक्तिः न वह्नितद्गुणादिरूपा। यतो हि वह्न्यादीनां समवधानेऽपि प्रतिबन्धकसत्त्वे दाहो नोत्पद्यते। तथैवार्थप्रकाशिका शब्दनिष्ठा शक्तिः न शब्दस्वरूपा शब्दज्ञानेऽप्यर्थबोधानुदयात्। नाप्यर्थस्वरूपा अर्थस्य सर्वदा प्रकाशापत्तेः। अतोऽतिरिक्तैव।

वैयाकरणाः-पदस्यार्थः पदार्थः। घट एव शब्दः, घट एवार्थ इत्यादिषु अभिधायक-अभिधेययोः सामानाधिकरण्यनिर्देशेन शब्दार्थयोर्वर्तमानस्ता-दात्म्यसम्बन्ध एवाभिधा इति केचन एव वैयाकरणा वदन्ति न तु सर्वे। तस्य तादात्म्यस्य वस्तुत्वे अग्निशब्दोच्चारणानन्तरं दाहाद्यापत्तेः, आध्यासिकं तादात्म्यं सम्बन्धः, तस्यैव नामान्तरं वाच्यवाचकभाव इति ब्रुवते। ये वैयाकरणाः तादात्म्यं नाङ्गीकुर्वन्ति तेऽपि वाच्य-वाचकभावं सम्बन्धं वर्णयन्ति। (पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरमेव शक्तिः वाच्यवाचकभावापरपर्याया। तद्ग्राहकञ्च इतरेतराध्यास-पूर्वकतादात्म्यम्।[3])

वैयाकरणानां मीमांसकानाञ्च मतमकेनैव वाक्येन प्रस्तुतं जगन्नाथेन। अत्र केचिच्छब्देनानयोर्मतेऽरुचिर्दर्शिता। तद्बीजं तु पद-पदार्थयोः वाच्यवाचकरूपापरपर्यायरूपः सम्बन्धः नैयायिकानां समवाय इव पदार्थान्तरं भवत्वित्युच्यते चेत् तादृशसमवाय इव सम्बन्धत्वेनैव तत्सिद्धिर्भवेत्, न तु वह्निनिष्ठदाहकशक्तिरिव तस्य विलक्षणत्वम्।

(२) 'अस्माच्छब्दादयमर्थोऽवगन्तव्य' इत्याकारेश्वरेच्छैवाभिधा। तस्याश्च विषयतया सर्वत्र सत्त्वात् पटादीनामपि घटादिपदवाच्यता स्यात्। अतो व्यक्तिविशेषोपधानेन घटादिपदाभिधात्वं वाच्यम्' इत्यपरे। (नैयायिकाः)

---

[1] रसगङ्गाधरः-द्वितीयाननम्

[2] पदार्थान्तरम्=द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाय-अभावातिरिक्तः अष्टमः पदार्थः।

[3] वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा

एतेषां मते ईश्वरेच्छा-

(१) अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिका शब्दप्रकारिका अर्थविशेष्यिका।

(२) इदं पदममुमर्थं बोधयत्वित्याकारिका अर्थप्रकारिका शब्दविशेष्यिका च भवति।

प्रश्नः-ईश्वरेच्छा सर्वविषयिणी भवति खलु? अतः विषयतासम्बन्धेन सर्वेषामपि तत्र विषयत्वं भवत्येव। तेन घटपटादीनां सर्वेषामपि तत्र विषयत्वात् घटपदेन घट एव बोध्यते इति कथं वा वक्तुं शक्यम्? घटपदात् पटोऽपि बोध्येत खलु?

उत्तरम्-अत एव व्यक्तिविशेषोपधानेन घटादिपदाभिधात्वं वाच्यम्। घटजन्यबोधविषयतावान् घटो भवतु, पटपदबोधविषयतावान् पटो भवत्वित्यादिरीत्या घटादिरूपं व्यक्तिविशेषमुपाधीकृत्य ईश्वरेच्छायाः घटादिपदाभिधात्वमुच्यते चेत् घटपदेन पटबोधासम्भवान्नातिप्रसङ्गः।

प्रश्नः-एवं यदि घटोपहितत्वेन पटोपहितत्वेनेत्यादिरीत्या ईश्वरेच्छाऽङ्गीक्रियते तर्हि तस्या नानात्वम् अङ्गीकरणीयं भवति
।

उत्तरम्-न तथा। ईश्वरेच्छा एकैव। किन्तु घट-पटाद्युपहितत्वेन, अर्थात् घटोपहिता ईश्वरेच्छा घटमात्रे, पटोपहिता ईश्वरेच्छा पटमात्रे इत्युपाधिभेदेन सा भिन्ना।

(३) 'एवमपीश्वरज्ञानादिना विनिगमनाविरहः स्यात्, अतः प्रथममतमेव न्यायः' इत्यपि वदन्ति।

ईश्वरस्य ज्ञानेच्छाकृतयः नित्या एकत्वविशिष्टाश्च। तर्ह्यभिधा ईश्वरेच्छारूपैव कुतः? ईश्वरज्ञानरूपा ईश्वरकृति(प्रयत्न)रूपा वा कुतो न? अस्मिन् विषये विनिगमको नास्तीत्यत ईश्वरेच्छारूपाया अभिधाया-स्तदीयज्ञानकृत्योरतिप्रसक्तत्वात् पदार्थान्तरमेवाभिधेति प्रथममतमेव साधु इति केषाञ्चन मतम्।

एवं मीमांसकानां वैयाकरणानां नैयायिकानाञ्च मतानि निरूप्य जगन्नाथः अप्पय्यदीक्षितोक्तम् अभिधालक्षणं खण्डयति-

यत्तु वृत्तिवार्तिके 'शक्त्या प्रतिपादकत्वमभिधा' इत्यप्पय्यदीक्षितैरुक्तम् तत्तुच्छम्, उपपत्तिविरोधात्। तथा हि- इह शब्दाज्जायमानायामर्थोपस्थितौ कारणीभूतं यदीयज्ञानं सा शब्दवृत्तिरभिधाख्या लक्ष्यतया प्रस्तुता। प्रतिपादकत्वस्य च प्रतिपत्तिहेतुत्वरूपस्य शब्दगतस्य न ज्ञानं प्रतिपत्तौ कारणम्। अतः कथं नाम प्रतिपादकत्वमभिधेत्युच्यते?

अभिधालक्षणोक्तं प्रतिपादकत्वं नाम प्रतिपत्तेः (ज्ञानस्य) हेतुत्वमिति यदुच्यते तत्तु अभिधायकशब्दगतं स्यात्। प्रतिपत्तौ कारणं भवति अभिधाज्ञानम्, न तु प्रतिपादकत्वज्ञानम्। 'अस्मिन् शब्दे प्रतिपादकत्वमस्ती'त्याकारकज्ञानमात्रेण अर्थप्रतिपत्तिर्नैव जायते।

अतः प्रतिपादकत्वमभिधेत्येतन्न सङ्गच्छते। तथापि तद्यद्यङ्गीक्रियते तर्हि उभयोरप्येकत्वसिद्धेः, प्रतिपत्तौ प्रतिपादकत्वस्य कारणत्वं वाऽङ्गीकरणीयम्, अभिधाया कारणत्वं वा निराकरणीयं भवति।

अथ प्रतिपादकत्वं प्रतिपत्त्यनुकूलव्यापाररूपं ज्ञानं सदेवोपयुज्यते प्रतिपत्तावित्युच्यते एवमपि शक्त्येत्यनेन शब्दगतार्थगता वा काचिच्छक्तिः प्रतिपत्तिहेतुतया विवक्षिता, सैवाभिधेति 'अभिधया प्रतिपादकत्वमभिधा' इति लक्षणं पर्यवसन्नम्। तथा च स्फुटैवासङ्गतिरात्माश्रयश्च। न चाभिधातः शक्तिरतिरिक्ता शब्दजन्यप्रतिपत्तिप्रयोजिका काचिदस्तीत्यत्र प्रमाणमस्ति [4]।

---

[4] रसगङ्गाधरः-द्वितीयाननम्

असङ्गतिः-अभिन्नवस्तुनोर्भेदेन प्रतिपादनात् । शब्दजन्यबोधप्रयोजिका शक्तिरभिधैव । तदतिरिक्ता कापि शक्तिर्नाङ्गीकृता विद्वद्भिः। यदि तादृशी शक्तिः काचिदस्ति तर्ह्येव तादृशशक्त्या प्रतिपादकत्वमभिधेति सङ्गच्छते स्म । किन्तु नास्तीति हेतोरसङ्गतिः ।

आत्माश्रयः-लक्ष्यज्ञानस्य लक्षणवाक्यार्थज्ञानाधीनतया, अभिधाज्ञानेऽभिधाज्ञानापेक्षणा-दात्माश्रयः। प्रतिपादकत्वस्य प्रतिपत्तिहेतुत्वरूपार्थकरणे जायमानं पूर्वोक्तदोषं निवारयितुं, प्रतिपादकत्वस्यार्थः 'प्रतिपत्त्यनुकूलव्यापारः, स च व्यापारो ज्ञात एवाभिधेयार्थबोध उपयुक्तो भवती'ति (ज्ञातैवाभिधा कारणमिति) यद्युच्यते, तर्ह्यपि शक्त्या प्रतिपादकत्वमभिधेत्येतत् आत्माश्रयदोषविमुक्तं न भवति। शक्तिर्हि अभिधाख्यैवेति पूर्वं ज्ञातम्। ततः (अभिधातिरिक्तशक्तेरनङ्गीकारात्) अभिधया प्रति-पादकत्वमभिधेति लक्षणं स्वज्ञाने स्वज्ञानापेक्षणात् आत्माश्रयदोषेण दुष्टमिति हेतोः नोपादेयत्वं भजते।

सन्दर्भग्रन्थः

१. रसगङ्गाधरः (द्वितीयाननम्) –
२. वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा-